

E-ISSN 2645-9132

Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin *Tabakât*'ında Zühhd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

Abdullah Taha ORHAN | <https://orcid.org/0000-0001-5055-4712> |
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/019jds967>

Öz

Bir ilmin tarihini yazabilmek ve onu dönemlendirmek o ilmin gelişim seyrini takip edebilmek için oldukça önemlidir. Bu, o ilmi bugüne ve yarına taşıyabilmek açısından elzemdir. Tasavvuf tarihi açısından da bu böyledir. Bu meyanda çağdaş tasavvuf araştırmaları literatüründe doğrudan veya dolaylı şekilde yapılmış tasavvuf tarihi dönemlendirmeleri mevcuttur. Fakat dönemlendirme açısından bakmamız gereken önemli bir literatür daha vardır ki o da özellikle hicrî dördüncü ve beşinci asır sûfi müelliflerinin kendilerinden önceki birkaç yüzyıllık tarihî birikimi tasavvuf açısından nasıl değerlendirdikleridir. Zira onlar, yaşadıkları çağda tasavvuf ilminin temsilcileri iken aynı zamanda birer tasavvuf tarihçisi olarak da vazife görmüşlerdir. Sülemî (öl. 412/1021), Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve Hücvârî (öl. 465/1072) bu bağlamda özellikle göz önünde bulundurulması gereken yazarlardandır. Biz bu çalışmada bu isimlerden kronolojik olarak ilk sırada yer alan Sülemî'ye odaklanacağız. Sülemî'nin tebeu't-tâbiîn tabakasına kadar gelen dönemi "zühhd" kelimesini kullandığı bir isimle (*Kitâbü'z-zühhd*), kronolojik olarak İbrahim b. Edhem'le başlayan dönemiyse "sûfiyye" kelimesini kullandığı bir isimle (*Tabakâtü's-şûfiyye*) kitaplaştırması onun zihninde var olan tasavvuf tarihi okumasını anlamamız açısından bir ipucu barındırır. Çalışmada bu ipucundan hareketle onun *Tabakâtü's-şûfiyye*'sinde zühhd/zâhid kavramlarını kullanımını anlamaya ve yorumlamaya çalışacağız. Bunu yaparken Sülemî külliyyâtının diğer eserlerine de bu bağlamda müracaat edeceğiz. Tespitimize göre Sülemî *Tabakât*'ta ve diğer eserlerinde zühhdü temelde üç farklı

bağlamda kullanmıştır: amel/ibadet/riyâzat ve mücâhede olarak zühd; marifete/tasavvufi ilme kıyasla nâkıs bir makâm olarak zühd ve tasavvuf anlamında zühd. Özelden genele doğru giden bu üç bağlamdan zühdün tasavvuf anlamında zikredildiği bağlamın en belirleyici anlam alanı olduğu görülür. Sonuç olarak Sülemî'ye göre zühd ve tasavvuf arasında bir süreklilik ve kısmen aynıleşme olduğu göze çarpar. Bir eseri merkeze alarak yapılan bu kısa hacimli çalışmadan “Sülemî'nin tasavvuf tarihi dönemlendirmesi” gibi büyük bir amaca ulaşmak elbette mümkün değildir, fakat burada ulaştığımız mütevazı sonuçların ileride bu yönde, yani klasik dönem sûfi müelliflerinin tasavvuf tarihi algılarını ortaya çıkarma noktasında ışık tutucu olacağına inanıyoruz. Benzer araştırmaların söz gelimi yukarıda ismi geçen Kuşeyrî ve Hücvîrî bağlamlarında da gerçekleştirilmesi birer tasavvuf tarihçisi olarak erken dönem sûfi müelliflerinin tasavvuf tarihi kavramsallaştırmalarını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Diğer taraftan Sülemî'nin zühd kavramı kullanımı üzerinden yaptığımız bu okumanın bağlamı farklı kavramlar üzerinden de ilerletilebilir. Örneğin sıdk, fakr, melâmet ya da fütüvvet gibi ana kavramların Sülemî'nin düşüncesindeki yerini görmek onun tasavvuf tarihi dönemlendirmesini doğruya daha yakın olarak konumlandırmamızı kolaylaştıracaktır.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Zühd, Sülemî, *Tabakât*, Dönemlendirme.

Atıf Bilgisi

Orhan, Abdullah Taha. “Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin *Tabakât*'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?”. *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 63-86.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1497570>

Geliş Tarihi	07.06.2024
Kabul Tarihi	30.07.2024
Yayın Tarihi	31.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma Kasım 2023-Ocak 2024 ayları arasında bağımsız ve çevrimiçi olarak gerçekleştirdiğimiz <i>Tabakātu's-süfiyye</i> Atölyesi'nin bir ürünüdür. Yazının ana fikrinin şekillenmesine vesile olan tüm katılımcılara teşekkür ederim.
Etik Bildirim	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
	ulumdergisi@gmail.com

**A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamî's Ȧbaqât Be Read in the Context of
Periodizing the History of Sufism? | 65**

Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamī's *Ṭabaqāt* Be Read in the Context of Periodizing the History of Sufism?

Abdullah Taha ORHAN | <https://orcid.org/0000-0001-5055-4712> |
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity,
Department of Tasawwuf, Nevşehir, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/019jds967>

Abstract

It is essential to write the history of a science and therefore to periodize it to follow the course of development of that science and to carry it today. This is also the case for tasawwuf. In this regard, there are periodizations of Sufi history in the contemporary literature. However, there is another important literature that we need to look at, and that is how Sufi authors of the fourth/fifth centuries of Hijra periodized the historical accumulation. Because while they were representatives of tasawwuf in their time, they also served as historians of it. In this context, Sulamī (d. 412/1021), Qushayrī (d. 465/1072) and Hujwīrī (d. 465/1072) are among the authors who should be taken into consideration. In this study, we will focus on Sulamī who was the first among them. The fact that Sulamī used the word “zuhd” to refer to the period up to *taba al-tābīn* and word “sūfiyya” to refer to the period beginning with Ibrāhīm b. Adham provides a clue to understand his reading of history. Thus, I will interpret his use of the concept zuhd in his *Ṭabaqāt*. In doing so, I will refer to other works of Sulamī. According to my findings, Sulamī uses zuhd in three different contexts: as deeds; as an inferior station compared to *mārifā*; and as the equivalent of tasawwuf. Among these three contexts, the context in which zuhd is used in the meaning of tasawwuf is the most decisive. As a result, there is a continuity and partial syncretization between the two. Although it is not possible to achieve a grand goal as “Sulamī's periodization of history” from this short study, I believe humble conclusions I reached will shed light. Conducting similar studies in the contexts of Qushayrī and Hujwīrī will enable us better understand the conceptualizations of Sufi history by early authors. On the other hand, the context of this reading through Sulamī's use of the concept of zuhd can be furthered through

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamī's Ṭabaqāt Be Read in the Context of Periodizing the History of Sufism? | 67

different concepts. For example, seeing the place of main concepts such as *sidq*, *faqr*, *malāma*, or *futuwwa* in Sulamī's thought will make it easier for us to better position his periodization of Sufi history closer to the truth.

Keywords

Tasawwuf, Zuhd, Sulamī, Ṭabaqāt, Periodization.

Citation

Orhan, Abdullah Taha. "A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamī's Ṭabaqāt Be Read in the Context of Periodizing the History of Sufism?". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 7/1 (July 2024), 63-86.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1497570>

Date of Submission	07.06.2024
Date of Acceptance	30.07.2024
Date of Publication	31.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This work is a product of the <i>Ṭabaqāt al-sūfiyya</i> Workshop, which we conducted independently and online between November 2023 and January 2024. I would like to thank all the participants who helped shape the main idea of the article. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tasavvuf tarihini dönemlendirmek çağımız araştırmacılarının karşı karşıya olduğu en önemli meselelerden biridir. Zira bir bilimin tarihî dönüm noktaları anlaşılmasızın o bilimi bihakkın kavramak ve o bilimde derinleşme sağlamak mümkün olmayacaktır. Bir dönemlendirme olarak sayabileceğimiz doğrudan veya dolaylı bazı girişimler elbette var ve yenileri de yapılmaya devam ediyor.¹ Diğer taraftan hem tasavvuf ilminin kendi çağlarında yaşayan birer temsilcisi hem de tasavvuf tarihçisi olarak nitelendirilebilecek mütekaddimûndan bazı sûfi müelliflerin varlığı, yapılacak muhtemel bir dönemlendirme için evveleminde onların kendilerinden öncesini nasıl yorumladıklarına bakmamız gerektiğini bize

¹ Örnek olarak bk. Ekrem Demirli, "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvurun İlim Olma Mücadelesi", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016), 1-29. Ayrıca farklı dönemlendirmelere ilham vermesi açısından bazı tarihçilerin tasavvuf tarihine ilişkin okumaları da göz önünde bulundurulmalı. İlgili isimlerin mukayeseli bir değerlendirmesi için bk. Abdullah Taha Orhan, "Tasavvufun Teşekkül Sürecine Yeni Yaklaşımlar: Başer, Karamustafa ve Green Örnekleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 41 (31 Ocak 2019), 171-182. Tasavvuf tarihi dönemlendirmelerinin özellikle Kuzey Amerika sathında geldiği noktayı ana hatlarıyla görmek için şu teze bakılabilir: Alırza Farımaç, *Kuzey Amerika'da Tasavvuf Tarihi Yazımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 123-132. Dönemlendirmenin Kıta Avrupası'ndaki görünümü için bk. Sevdener Cebeci, *Kıta Avrupası'nda Tasavvuf Tarihi Yazımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 108-123. Bu tabloda özellikle Batı tarihyazımı içerisinde İngiltere dışında kalmaktadır, dolayısıyla son dönemde en etkili söylemlere sahip olan ve fakat esasen eğitiminin önemli bir bölümünü Kuzey Amerika'da alıp orada da çalışmış olduğu halde muhtemelen an itibarıyla Oxford'da olduğundan Christopher Melchert, ilgili tezlerin yazarları tarafından araştırmanın dışında bırakılmıştır. Melchert'in tasavvuf tarihine ilişkin tartışılması gereken pek çok iddiası olmakla beraber evveleminde tam da bu konuda, yani tasavvufla zühhd arasındaki ilişkiyi tasavvuf öncesi zahidane dindarlık pratikleri üzerinden tartıştığı şu kitabını nazar-ı dikkate almak gerekiyor: Christopher Melchert, *Before Sufism: Early Islamic Renunciant Piety* (Berlin, Boston: DeGruyter, 2020). Melchert'in 1996 tarihli ilgili makalesinden 24 sene sonra yayımlanan bu eserinde yer alan "The transition to Sufism" (177-194) başlıklı bölüm bu konudaki görüşlerinin temel olarak değişmediğini gösteriyor. Bu bağlamda Batı kaynaklı tasavvuf tarihi dönemlendirmelerindeki zaaf noktalarını çok öz bir şekilde veren şu kısa ama derinlikli yazıya da müracaat edilebilir: Hacı Bayram Başer, "Zühdden Marifete Tasavvufun Seyri: Tasavvuf Tarihinin Dönemlendirilmesi Üzerine", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 37 (2019), 36-39. Başer bu yazıda Batı'daki dönemlendirme girişimlerinin - bizim bu yazıda Süleimî'nin *Tabakât*'ında da olmadığını iddia ettiğimiz gibi- tasavvufun klasik kaynaklarında karşılığının olmadığını söyledikten sonra kendi dönemlendirme önerisini kısaca izah ediyor.

ihtar eder. Sülemî (öl. 412/1021), Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve Hücvârî (öl. 465/1072) gibi isimler, bu müellifler listesinin başında zikredilmelidir. Bu çalışmada tasavvuf tarihini dönemlendirme bağlamında ışık tutucu bir nokta olarak Sülemî'nin *Ṭabaqâtü's-şûfiyye*'sinde çizdiği zühd/zâhid profilini anlamaya ve bunun üzerinden bazı yorumlar geliştirmeye çalışacağız. Yazıda öncelikle Sülemî'nin bu eserdeki zühd/zâhid kullanımlarını üç başlık altında tasnif ederek örnekleriyle izah edecek ve ardından diğer eserlerinden hareketle bu tasnifi teyid etmeye gayret edeceğiz. Buradan hareketle Sülemî'nin "zühd dönemi-tasavvuf dönemi" gibi bir tasavvuf tarihi ayırımına sahip olup olmadığını sorgulayarak bundan sonra yapılabilecek çalışmalara işaret edeceğiz.

Sülemî'nin sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerini *Kitâbü'z-zühd* isimli günümüze ulaşmayan eserinde ele alırken² İbrahim b. Edhem'den (öl. 161/777-8) itibaren kendisine kadar gelen yaklaşık iki asırlık dönemi *Ṭabaqâtü's-şûfiyye*'de ele alması araştırmaya başlangıç açısından önemli bir noktadır. Buradan sanki Sülemî'nin zihninde bir zühd dönemi-tasavvuf dönemi ayrımı varmış gibi görünür. Buna göre ilk bakışta kabaca hicrî 150'lere kadar olan dönemi zühd dönemi, hicrî 150-400 arasını ise tasavvuf dönemi şeklinde isimlendirmek mümkündür. Fakat *Ṭabaqâtü's-şûfiyye*'ye daha yakından baktığımızda Sülemî'nin zühdle tasavvuf arasında bu kadar net bir ayrım yapmadığını görürüz. Tasavvuf tarihini bir nevi Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ı üzerinden okumak gibi olan bu mütevazı girişimimizin benzerleri daha evvel de yapılmıştır. Bunların en öne çıkanı Christopher Melchert'in ilgili çalışması olmuştur.³ Melchert mevzubahis makalesinde Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ında özellikle ilk tabakada yer alan isimlerin zâhid karakterinin daha

² Bunu bizzat Sülemî'nin kendisinden, *Ṭabaqât*'ının mukaddimesinden öğreniyoruz: Ebu Abdurrahman Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfler: Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 2. Çalışma boyunca *Tabakât*'a yapılacak atıflarda Türkçe-Arapça karşılaştırmalı olan bu neşir kullanılacaktır. Metinden yapılan Türkçe tercümelelerde bu nüshadaki tercümeden istifade etmekle birlikte anlamı açacağına düşündüğümüz bazı yerlerde küçük tasarruflarda bulunduk.

³ Christopher Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.," *Studia Islamica* 83 (1996), 51-70. Makalenin Türkçe tercümesi için bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 231-258. Melchert makalenin henüz başlarında tasavvufun gelişim seyrinin kronolojik olarak Sülemî'nin tabakâtından takip edilebileceğini düşündüğünü açıkça ifade eder (53).

belirgin olduğunu, hicrî üçüncü asrın ortalarından itibaren ve özellikle de Zünnûn el-Mısrî (öl. 245/859) ile beraber tasavvufa geçişin yaşandığını, bu dönüşümün de *Ṭabaḳāt*'ın ilerleyen tabakalarında takip edilebileceğini iddia eder.⁴ Ona göre zühhdî ve tasavvufî dindarlık biçimleri birbirinden ayrılır ve bu ayrımın temelinde daha çok tanrı-insan ilişkisine dair bir tasavvur farkı yatar. Zühhdî dindarlıkta ilişki kuldan tanrıya doğruyken tasavvufî dindarlık modelinde ilişki karşılıklıdır: Örneğin kul nasıl Allah'ı seviyorsa Allah da onu sevmekte ve kul da bunun farkına varabilmektedir. Bu iki dindarlık biçimini farklı oranlarda, aynı anda, bir arada ve tek bir kişide görmek de mümkündür. Mamafih aralarında bir gerilim vardır, nitekim bu yüzden kendisi de esasen zâhid biri olan Gulâmu Halil (öl. 275/888) tasavvufî dindarlık biçimine itirazından ötürü sûfilere savaş açmış ve meşhur kovuşturma hadisesi yaşanmıştır.⁵ İşte tüm bu serencâmda bu iki farklı anlayış ve yaşayış tarzını uzlaştıran kişi Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) olmuştur.⁶ Melchert'in çizdiği bu tabloda evvelemerde zühhdî ve tasavvufî dindarlığın farkları tebellür etmediği gibi⁷ başta iddia ettiği üzere Sülemî'nin *Ṭabaḳāt*'ı bu anlamda bir zühdden tasavvufa geçişi kronolojik olarak desteklememektedir. Çalışmanın sınırlarını aşacağı için bu noktaya daha fazla giremesek de böylesi bir dönemlendirme iddiası

⁴ Tam bu noktada Sülemî'nin de talebelerinden olan Kuşeyrî'nin sûfî isminin iştihârına dair söylediği meşhur sözü hatırlamakta fayda var. Burada Kuşeyrî sahâbe, tâbiûn, etbau't-tâbiîn, zühhd-ubbâd ve ardından tasavvuf şeklinde isimlendirmeler üzerinden bir nevi dönemlendirme yapar. Buna göre tasavvuf kelimesi hicrî 200'lerden evvel yaygınlık kazanmış olmalıdır: Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, ed. Muhammed Adnan eş-Şerfâvî (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2017), 100. Kuşeyrî'nin bu tasavvuf tarihi okuması Sülemî'ninkiyle benzeşir. Zira birazdan işaret edeceğimiz gibi Sülemî de takriben hicrî 150'lerden önceki dönem için *Kitâbü'z-zühhd*'ü yazarken İbrahim b. Edhem'den itibaren başlayan yeni dönem için *Ṭabaḳâtü's-şûfiyye*'yi yazmıştır. Diğer bir deyişle ona göre de tasavvuf kelimesinin hicrî 200'lerden önce genel kabul gördüğü söylenebilir.

⁵ Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", 65.

⁶ Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", 66-70.

⁷ Makalenin başında zühdden tasavvufa geçişi savunanlarca henüz zühhdî ve tasavvufî olanın net bir şekilde tanımlanmadığını ifade eden Melchert, bu makalede kendisi de bu kavramları netleştirmeden kullanır. Bu nedenle de söz gelimi çok erken bir dönemde ortaya çıkan hâller-makâmlar sistematiğinin neden "tasavvufî" kapsamına alınamayacağına dair söyledikleri ikna edici olmaz. Bk. Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", 51.

için her şeyden önce zühdi ve tasavvufî dindarlık biçimlerinin daha net bir şekilde tanımlanması gerektiğini söylemekle yetinelim.

Mehmet Uyar'ın zühd kavramının erken dönem tasavvufundaki dönüşümünü ele aldığı iki makalesi burada bizim yapmak istediğimiz araştırmaya zemin teşkil edebilecek çalışmalar arasında zikredilmelidir.⁸ Uyar özellikle 2023 tarihli yeni makalesinde Sülemî'nin *Ṭabaqât* ricâlini esas alarak zühde dair ibareleri kronolojik olarak sıraladıktan sonra hicrî iki, üç ve dördüncü asırlarda zühd söylemlerinde anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Neticede kısmen Melchert'e benzer şekilde üçüncü asırdan itibaren zühd söylemlerinde bâtına doğru temayül anlamında bir değişim olduğunu tespit etmiştir. Fakat bu değişimin mutlak manada olmadığını da sonuç kısmında eklemeyi ihmal etmemiştir. Benzer bir biçimde çalışmamızın ilerleyen bölümünde görüleceği gibi zühdün olumlu veya olumsuz, zâhirî veya bâtînî kullanımlarını coğrafya veya dönem şeklinde sınırlamak mümkün gözükmemektedir. Buradan Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ında zühdün kullanımına intikal edebiliriz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sülemî bu eserde zühd/zâhid kavramlarını temelde üç farklı bağlamda kullanıyor. Birincisi marifete nispetle nâkıs bir makâm olarak ve kısmen olumsuz anlamlarıyla zühd, ikincisi tasavvuf veya melametle eşanlamlı olarak zühd ve son olarak ibadet/riyâzat anlamında zühd. Bu noktada şunu hatırlatmakta fayda var: Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ı bir rivayet derlemesi gibi görünse ve müellifinin nazariyatını doğrudan aktardığı bir eser olmasa da eserin hem organizasyonunda hem de satır aralarında Sülemî'nin kendi tasavvuf nazariyesini inşa ettiği açıkça görülür.⁹ Eserine alacağı sûfleri tercih kriterlerinden aktardığı sözlerin seçimine ve sıralanmasına, tabakaların düzenine kadar çok çeşitli

⁸ Mehmet Uyar, "Zühd Örneği İzinde Tasavvufta Kavramların Somuttan Soyuta Dönüşümü", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 291-311; Mehmet Uyar, "Sûfi Tanımları ve İbareleri Bağlamında Zühd Kavramı", *İlahiyat* 11 (31 Aralık 2023), 95-120.

⁹ Bu eserin ve genel olarak sûfi tabakât kitaplarının sadece rivayet eserleri değil, aynı zamanda birer dirayet/nazarî bir inşa eseri olduğuna dair bk. Soner Eraslan, *Sûfi Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022); Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017). Karamustafa'nın, içinde önemli düzeyde biyografi bölümleri de içeren eserleriyle Kuşeyrî ve Hücvîrî'nin "tasavvufu Şâfiî-Eş'arî ve Hanefî-Matürîdî ekolleriyle aynı eksene yerleştirmeyi başardıkları" şeklindeki tespiti husûsan dikkate değerdir (136).

noktalarda Sülemî'nin seçici bir yazar olarak metindeki varlığı hissedilir.¹⁰ Buna binaen tüm bu tercihlerinden oldukça dikkatli bir yazar olduğunu anladığımız Sülemî'nin bu eserde çeşitli sûflerden aktardığı sözleri onayladığını kabul ederek yorumlayacağız. Bu çalışmayla Sülemî'nin tasavvuf tarihi okumasını ya da dönemlendirmesini etraflıca ortaya koymak gibi bir hedefimiz olmadığını, nitekim bu hacimde ve bir eseri merkeze alarak yapılacak bir çalışmayla bunun mümkün olmayacağını ifade etmeliyiz. Sülemî'nin tasavvuf tarihi dönemlendirmesini net bir şekilde ortaya çıkarmak gibi bir iddiamız olmadığı gibi genel olarak erken dönem sûfi müelliflerinin tasavvuf tarihi okumalarına dair de bir iddiamız yok. Ayrıca yeni bir tasavvuf tarihi dönemlendirmesi teklifinde de bulunmuyoruz. Burada sadece yapılacak daha ileri araştırmalara yardımcı olmayı amaçlıyoruz. Binaenaleyh Sülemî'nin tasavvuf tarihçiliğini ortaya koyabilmek için hem onun bütün külliyyâtını dikkatli bir şekilde iç karşılaştırmalarla okumak gerektiği gibi hem de sâir sûfi müelliflerle karşılaştırmalı bir biçimde okumak gerekecektir. Söz gelimi Kuşeyrî'nin eserine aldığı ve almadığı isimlerle Sülemî'nin eserine aldığı ve almadığı isimlerin mukayesesi, dahası eserlerine alsalar da özellikle Bâyezid-i Bistâmî, Hakîm et-Tirmizî veya Cüneyd gibi kurucu isimleri sunuş tarzlarındaki farklılıkların tespiti gibi kritik önemde amelîyelerle daha net bir tabloya ulaşılabilecektir.

Şimdi zühdün, Sülemî'nin *Tabakât*'ındaki bahsi geçen üç farklı kullanım bağlamını özelden genele doğru inceleyebiliriz.¹¹

¹⁰ Eserin organizasyonuna ve içeriğine dair çeşitli yorumlar da içeren şu çalışmaya bakılabilir: Mehmet Uyar, *Sülemî'nin Tabakât'ında Sûfi Çevreler* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2023). Bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için şimdilik bu önemli noktaya, yani dikkatli ve literatür kurucu bir yazar olarak Sülemî'nin eserdeki varlığı ve yönlendirici hususiyeti meselesine sadece işaret etmekle yetiniyoruz.

¹¹ *Tabakât*'taki zühd ve zâhid kullanımları bazı küçük farklarla şu çalışmada da derlenmiştir: Emine Sümeyra Tatlıdil, *Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtı's-Sûfiyye'sinde Haller ve Makamlar* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 65-70. Burada herhangi bir tasnife gidilmeksizin Sülemî açısından seyrisülükte bir makâm olarak zühdün anlamı ve kapsamı üzerinde durulmuştur. Yine şu çalışmada Sülemî'nin makamlar tasnifi bağlamında zühde marifet makamları arasında yer verilmiştir: Hatice Gargu Karadeniz, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 136-137.

1. Amel/İbadet/Riyâzat Olarak Zühd

Tabakât'ta zühdün ilk mânâsı olan ve daha çok amelî/pratik tasavvufla ilgili olarak, yani riyâzat ve mücâhede bağlamında kullanıldığı örnekler şöyledir:

Sûfî	Bölge	Vefat tarihi	Ȧbaqât'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Zühd üçtür: killet, halvet, açlık.	1/61
Ebu Hamza el-Bağdâdî	Bağdat	289	Kalbinden dünya sevgisini gideren rahat etmiştir. Kalpten dünya sevgisi gidince yerine zühd gelir. Zühd gelince de tevekküle sebep olur.	3/180
Ebu Hamza el-Bağdâdî	Bağdat	289	Kime üç şeyle birlikte şu üç şey lütfedilmişse o kimse afetlerden kurtulmuş demektir: Kanaatkâr bir kalbe eşlik eden boş bir karın, her daim zühde eşlik eden devamlı fakirlik ve daimî zikre eşlik eden kâmil bir sabır.	3/180
Muhammed b. Fazl el-Belhî	Belh	319	Miden dünyadır. Midene karşı zâhid olduğun ölçüde dünyaya karşı da zâhid olursun.	2/124
Huldî	Bağdat	348	Zühd etmek isteyen önce riyâset sevdasından vazgeçsin. Sonra da nefsinin arzu ve isteklerini alabildiğince azaltsın.	5/281
Bündâr b. Hüseyin	Şîrâz	353	Bütün sûfiler ... vahdaniyet hususunda söz birliği ettikten sonra kendilerinde zuhûr eden hâle göre	5/303

74 | Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin *Tabakât*'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

			bir isim almış ve onunla nitelenmişlerdir. Mesela müctehid, zâhid , âbid, hâif, râci, gani, fakir, mürid, murad, sâbir, razı, mütevekkil, muhib, müstehtir, müste'nis, müştak, vâlih, hâim, vâcid, fâni, baki ve benzeri pek çok isim almışlardır. Bazen bu hallerin hepsi bir sûfide toplanabilir. Bu durumda ona bütün halleri kapsayan bir isim verilir.	
--	--	--	--	--

Bu rivayetlerden yola çıkarak Sülemî'nin zühdü *Tabakât*'ta esasen en az kullandığı bağlamın, kelimenin ilk anlamı olan terk, mücâhede, riyâzat gibi amelî/pratik anlam bağlamları olduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer deyişle Sülemî zühdün ilk akla gelen bağlamından hareket ederek kavramı geniş anlamıyla tasavvuf bağlamına taşıyacak fakat bunu zühdün marifete nispetle nâkıs bir mertebe olduğunu göz ardı etmeden yapacaktır. Sülemî bu ilk ve en dar kapsamdaki kullanımlarında bile zühdü büyük resimde marifete giden yolda kritik bir basamak olarak konumlandırmıştır. Bu açıdan Sülemî'nin, aslında külliyâtının tümüne sâri olan itidalli, dengeli perspektifinin zühd örneğinde devam ettiğini söylemek mümkündür. Buradan anladığımız kadarıyla o, zühdü ne aşırı yererek tahfif etmiş ne de bütün bütün tasavvufla eşitleyerek haddinden fazla bir yük yüklemiştir.

2. Siyasî ve Kültürel Etkiler

Amelî pratikler olarak zühdün tasavvufî kesin bilgi mertebesi olan marifetle kıyaslanarak seyrisülûkün başlarında kat edilmesi gereken bir mertebe olduğuna işaret eden kullanımlar şu şekildedir:

Sûfî	Bölge	Vefat tarihi	<i>Tabakât</i> 'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Dârânî	Şam	215	Zâhidlerin son adımı mütevekkilerin ilk adıdır.	1/42

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamî's *Ṭabaqât* Be Read in the Context of
Periodizing the History of Sufism? | 75

Bâyezid-i Bistâmî	Horasan	234	Ârifin kaygısı umduğu şeydir, zâhidin kaygısı ise yiyeceği şeydir.	1/39
Zünnûn el-Misrî	Mısır	245	Marifet konusunda sakın iddia sahibi olma, zühdü meslek edinme ve ibadetin zâhiriyle yetinme.	1/7
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Zâhidin dışı saf, içi bulanık; ârifin içi saf, dışı bulanıktır.	1/60
İbnü'l-Cellâ	Şam	306	Medh ve zemmin nazarında eşit olduğu kişi zâhid , farzları vakti girer girmez eda eden âbid, bütün fiillerin Allah'tan olduğunu bilen muvahhidir. ¹²	2/99
Abdullah b. Muhammed el-Harrâz	Rey	310	Açlık zâhidlerin , zikir âriflerin gıdasıdır.	3/175
Muhammed b. Fazl el-Belhî	Belh	319	Zâhidler gözleriyle, âriflerse kalpleriyle ağlar.	2/125
Vâsitî	Merv	320	Vera' ehlinin veraı ve zâhidlerin zühdü ancak ve ancak sırlarındaki arazların büyüklüğünden ileri gelir. Kim edebiyatla arazlardan yüz çevirirse veya Hakk'a olan ihtiramından	3/187

¹² Bu sözde olduğu gibi, bu başlık altında yer alan bazı sözlerde doğrudan marifet veya ârif kelimesi geçmiyor. Ancak örneğin bu sözde muvahhid ve zâhid ikilemi üzerinden amelî zühde ilmî/imânî tevhid arasında bir ikilik kurulduğu için bu sözü bu başlık altında değerlendiriyoruz.

76 | Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin Tabakât'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

			dolayı veraa yönelirse o kimse veranda sâdık, edebinde de hikmet sahibidir.	
Vâsîfî	Merv	320	Zühd, sabır, tevekkül ve rıza marifetle bağdaşmaz. Çünkü bunlar bedenlerin sıfatıdır.	3/187
Ebû Abdullah et-Turûğbezi	Tûs	350'den sonra	Sûfî rabbiyle, zâhid nefsiyledir.	5/324
Ebû Abdullah ed-Dîneverî	Medîne	?	Zühdün yorgunluğu bedene mârifetin yorgunluğu kalbedir.	5/338

Sülemî eseri boyunca Bâyezid, Zünnûn, Yahyâ b. Muaz, İbnü'l-Cellâ ve Vâsîfî gibi büyük sûflilerden aktardığı bu sözlerle zühdün marifete nazaran nâkıs bir merteye olduğuna, kavramı olumsuz anlamlarıyla da kullanarak işaret eder. İlk olarak Bâyezid'den aktarılan sözü eserdeki yeriyle, siyak ve sibakıyla daha rahat anlarız; zira bunun bir öncesinde nakledilen söz, meşhur “marifeti aç bir karın ve çıplak bir bedenle elde ettim.” rivayeti, bir sonra gelen ise “Ne mutlu tek derdi olana ki ne gözünün gördüğü ne de kulağının duyduğu kalbini meşgul eder.” ifadesidir. İşte bu bağlamda kendi içinde bir paradoks barındıran ve çelişkili görünen bu iki sözü şöyle telif etmek mümkündür: Marifete giden yol zühdden geçer, fakat zühd sadece yeme-içmeden kesilmek değil kalbi Hak dışındaki tüm ilgilerden kesmektir. Henüz bu mertebeye gelmemiş bir zühde sahip olan zâhid, cümlede dendiği gibi, terk ettiği yiyeceklerle zihnen/kalben meşgul olmaya devam eder. Dolayısıyla o henüz eksiktir. Zünnûn'a nispet edilerek aktarılan ikinci rivayette zühdün ibadetin zâhiriyle ve iddia sahibi olmakla ilişkilendirildiğini görürüz. Buradan ayrıca zühdü meslek edinenlerin var olduğunu ve onların eleştirildiğini de düşünebiliriz. Devamında Yahyâ b. Muaz'dan nakledilen rivayette zühdün zâhirle, marifetin bâtınla ilişkilendirilmeye devam edildiğini anlarız. Burada ârifin, Sülemî'nin de tercih edeceği şekilde -Yahyâ b. Muaz'ın teknik anlamda bir “melâmî” olduğunu

iddia etmeksizin- sanki melâmî gibi nitelendiğini söyleyebiliriz, zâhidse henüz zâhirde kalmış bir mübtedidir. İbnü'l-Cellâ'nın sözünde zühd-melâmet ilişkisinin farklı bir bağlama taşındığını görebiliriz. Yukarıda ârif melâmîyle eşitlenirken burada zâhid melâmîyle eşitlenmiş ve ârifse daha üst mertebede, muvahhid olarak tarif edilmiştir. Son olarak Vâsıtî'nin iki sözünde de zühd yine yolun henüz başında olmakla irtibatlandırılır, buna göre zühd zâhire, yani bedene ait bir sıfattır ve beşerî sıfatlardan arınma menzili olan marifetle bağdaşmaz.

Sülemî'nin on büyük sūfiden aktararak kendisinin de katıldığını kabul ettiğimiz bu on bir sözden çıkan sonuç, Sülemî'ye göre zühdün henüz yolun başlarında tamamlanması gereken, daha çok ibadetlerin zâhirine yani amele bakan bir makâm olduğudur.¹³ Bu noktada Şakîk-i Belhî'den (öl. 194/810) beridir yapılan makâm tasniflerinde zühdün yolun ilk mertebesi olarak tanımlandığını hatırlayabiliriz.¹⁴

3. Tasavvuf Anlamında Zühd

Zühdün en geniş kapsamda tasavvufla eşanlamlı kullanıldığı örnekler şunlardır:

Sūfî	Bölge	Vefat tarihi	<i>Ṭabaqât</i> 'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Fudayl b. İyaz	Horasan	187	Zühdün aslı Allah'tan razı olmaktır. ¹⁵	1/4

¹³ Sülemî'nin diğer eserlerinde de benzer zühd tarifleri bulmak mümkündür. Krş. İslim Gümüştekin, *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 71-72.

¹⁴ Şakîk'in "zühd-havf-şevk ve muhabbet" şeklindeki dörtlü makâm tasnifi için onun *Âdâbu'l-ibâdât* adlı risalesini ve tercümesini de içeren şu makaleye bakılabilir: Nedim Tan, "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin *Âdâbü'l-ibâdât*'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2013), 155-190. Şakîk döneminde zühd kavramının kullanımı ve zühdle tasavvuf arasındaki geçiş ya da geçişkenlik ilişkisi hakkında özellikle bk. 167.

¹⁵ Fudayl'ın bu sözünde rıza sanki yolun tamamını ilgilendiren bir kavram olarak kullanıldığı için bu başlık altında değerlendirdik. Sülemî'ye göre rızanın, genel kabulde olduğu gibi, son makam olduğunu net bir şekilde söylemek mümkün görünmüyor. Ancak yine de rızanın ona göre de yolun sonundaki makamlardan biri olduğu anlaşılıyor. Detaylı bilgi için krş. Tatlıdil, *Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtı's-Sûfîyye'sinde Haller ve Makamlar*, 69-77; Gargu Karadeniz, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri*, 137-138; Gümüştekin, *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı*, 76-78.

78 | Bir Giriş Denemesi: Süleî'nin Tabakât'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

Ahmed b. Hadraveyh	Belh	240	Zâhid (kendisine gönderilen parayı) almayıp "Senin gibi birine sırrını açıklayanın cezası budur!" demiş.	1/57
Ahmed b. Ebî'l-Havârf	Dımaşk	246	Kim isteyerek ve arzulararak dünyaya bakarsa Allah onun kalbinden zühd ve yakîn nurunu çıkarır.	1/52
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Yahya ve kardeşleri zâhid idiler.	1/58
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Verai olmayan nasıl zâhid olabilir ki? Senin olmayana karşı veralı ol, sonra da senin olana karşı zâhid ol.	1/59
Hamdûn-i Kassâr	Horasan	271	Bence zühd , kalbinin elindekinden daha çok Efendi'nin teminatı altında olanla sükûn bulmasıdır.	1/69
Ebû Bekir el-Verrâk	Belh	280	Akıllılarla onlara uyarak, zâhidlerle güzel geçinerek, ahmaklarla onlara sabrederek dostluk et.	1/131
Ebû Bekir el-Verrâk	Belh	280	Zühdü ve fikhı bırakıp ilim adına kelâmla yetinen zındık, fikhla kelâmı bir kenara bırakıp zühdle yetinen bid'atçı, zühdle kelâmı bırakarak fikhla yetinen fâsik olur. Bu ilimlerin hepsinde mâhir olan kurtulur.	1/131

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamî's *Ṭabaqât* Be Read in the Context of
Periodizing the History of Sufism? | 79

İbn Mesrûk	Bağdat	298	Zâhid Allah'la birlikte hiçbir sebebin (kendisine) sahip olmadığı kimsedir.	2/142
Kettânî	Mekke	322	Zühhd hiçbir şeye sahip olmamak ve bir şeye sahip olmadığı için kalben sürur duymak, bununla birlikte ölünceye kadar çalışmayı elden bırakmamak, sabırla zillete katlanmak ve son nefesine kadar da buna rıza göstermektir.	4/235

Bu örneklerde zühdün geniş anlamıyla bir ilim olarak tasavvuf yerine kullanıldığının en güzel örneği Ebû Bekir el-Verrâk'tan nakledilen, zühdün fıkıh ve kelâmı birbirlerini tamamlayan bir din bilimi olduğunu ifade eden sözdür. Sülemî'nin sûfiler tarafından yapılmış yaklaşık 600 adet sûfî ve tasavvuf tanımını derlediği *Mehâsinü't-tasavvuf* isimli risalesinin hemen başında yer alan ve Bâyezid'e atfedilen üç dereceli; şeriat, hakikat ve Hak düzleminde yapılan tasavvuf tanımı buradaki zühd-fıkıh ve kelâm üçlüsüyle bir arada düşünölmeye değer görünüyor.¹⁶ Buna göre şeriat düzeyi fıkha, hakikat düzeyi kelâma, Hak düzeyi ise zühde/tasavvufa karşılık olarak yorumlanabilir. Hamdûn'a atfedilen sözse sanki melâmetle eşanlamlı kullanılıyor gibi görünse de Ma'rûf-i Kerhî'nin "hakikatleri elde etmek için halkın elindekilerden ümidi kesmek" şeklindeki tasavvuf tanımına birebir uymaktadır.

Tüm bu rivayetlerden hareketle Sülemî'nin zihninde zühdün geniş anlamıyla tasavvufa karşılık geldiğini düşünebiliriz. Tasavvufa karşılık gelen zühd kullanımlarının fazlalığından da hareket ederek Sülemî'nin zühdü tasavvufu

¹⁶ Bâyezid'in bahsi geçen üç aşamalı tasavvuf tanımı şöyledir: "(Tasavvuf) şeriat diliyle; kalpleri kirlerden arındırmak (tasfiye), yaratılmışlarla güzel geçinmek (isti'mâl) ve Resulullah'ın şeriatına uymaktır (ittibâ). Hakikat diliyle; yolların yok olması, sıfatların hükümlerinden çıkmak ve semâvâtı yaratanla yetinmektir. Hak diliyleyse (şöyle ifade edilebilir;) Hak onları sıfatlarından arındırmış, onları saflaştırmış ve bu nedenle onlara 'sûfî' denmiştir." Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, ed. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1388h.), 3/131.

eşanlı kullanmakta bir sakınca görmediğini söyleyebiliriz. Haddizatında esere göre İbrahim b. Edhem, Fudayl b. İyâz ve Şakik-i Belhî gibi çağdaş literatürde henüz tasavvuf kelimesinin yaygın olarak kullanılmadığını düşündüğümüz dönemlerde yaşayan isimler “sûfiyye” arasında zikredilmiştir.¹⁷ Buradan yola çıkarak Sülemî'nin yine aynı dönemde yaşayan örneğin Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Abdullah b. el-Mübârek (öl. 181/797) ya da Râbia el-Adeviyye (öl. 185/801) gibi isimleri de esasen sûfiyye arasında saymakta mahzur görmeyeceğini düşünebiliriz. Binaenaleyh Sülemî'nin Süfyân es-Sevrî'yi sûfi kabul ettiğine dair bir örnek olarak *Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye* adlı risalesinde Süfyân'dan da sûfi âdâbına dair sözler aktarması zikredilebilir.¹⁸ Sülemî'nin Abdullah b. el-Mübârek'i sûfi olarak gördüğüne bir işaret olarak da şu rivayete bakılabilir: “Abdullah b. el-Mübârek'e sûfinin tevâzuundan sorulunca şöyle dedi: Zenginlere tekebbür etmesidir.”¹⁹ Sülemî kadın sûfleri ele aldığı *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* isimli eserinde Râbia'yı da zikretmektedir.²⁰ Buradan anladığımız kadarıyla, Sülemî Horasan sûflerinin genelini yaptığı üzere melâmet ve fütüvvet arasındaki geçişkenlik gibi zühhd ve tasavvuf arasında da bir geçişkenlik öngörür.²¹ Dolayısıyla ona göre sûfiye zâhid ya da zâhide sûfi demek çok problemlili görünmez. Sülemî *Tabakât*'ta eserin mihverli olarak konumlandığı Cüneyd'den zühde dair bir söz nakletmemiş olsa da²²

¹⁷ Eserin Nüreddîn Şerîbe tarafından gerçekleştirilen tahkikli neşrinde birinci tabaka haricindeki tabakalara “sûflerin imamlarından...” şeklinde bir alt başlık verilmişken birinci tabakada bunun yapılmamış olması dikkat çekici bir unsur olarak zikredilebilir. Ancak bu başlıklandırmanın Sülemî tarafından ve bir kasıt ile yapıldığını söyleyebilmek şu an için kanaatimizce zor görünüyor. Zira Sülemî eserin mukaddimesinde beş tabakanın beşini de “kavmin imamları” arasında gördüğünü açıkça beyan ediyor. Bir diğer deyişle buradan hareketle Sülemî'nin birinci tabakayı zâhidler, sonraki tabakaları sûfler olarak gördüğünü söylemek doğru olmaz.

¹⁸ Ebû Abdurrahmân Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 45, 48.

¹⁹ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 99; Arapça metin, 119.

²⁰ Sülemî bu eserini Râbia ile açar: Ebû Abdurrahman Muhammed b Hüseyin Sülemi, *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, ed. Mahmûd Muhammed Tanâhî (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1993), 27-31.

²¹ Sülemî ve diğer Horasan sûflerinin melâmet ve fütüvveti de ekseriyetle eşanlı ya da çok yakın anlamda kullandığına dair bk. Hicret Karaduman, *Teşekkül Döneminde Nişabur'da Tasavvuf (Hicrî 3-5. Asırlar)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 65-70.

²² Sülemî Cüneyd'in ağzından doğrudan zühhd kelimesinin geçtiği bir söz aktarmasa da bu mânâyaya gelebilecek başka sözler aktardığı söylenebilir. Örneğin meşhur “Biz bu tasavvufu dedikoduyla elde etmedik...” sözünün devamında Cüneyd tasavvufu “dünyadan **taazzuf**” şeklinde tanımlar ki burada

Nesîmü'l-ervâh isimli risalesinde zikrettiği bir menkıbe Cüneyd'in de zühdü burada olduğu gibi genel anlamıyla tasavvuf şeklinde anladığına ya da Sülemî'nin onu bu şekilde yorumladığına işaret olabilir. Menkıbede Cüneyd kendisine vecd hâllerinin sadece kendilerine mi mahsus yoksa genel mi olduğunu soran bir rahibe bu hâllerin "dünyadan zühd edenlere" has olduğu cevabını verir.²³ Tüm bunlarla beraber, İbrahim b. Edhem öncesi dönem için yazdığı tabakâtı *Kitâbü'z-zühd* şeklinde isimlendirmesi Sülemî'nin tasavvuf tarihi dönemlendirmesinde İbrahim b. Edhem'i ya da onun temsil ettiği dönemi dönüm noktası olarak gördüğüne dair bir ipucu verir.

Sonuç

Sülemî'nin *Țabaqât*'ta en dar anlamı olan amelî riyâzattan en geniş bağlamı olan tasavvufa değin zühd kavramını temelde üç farklı bağlamda, zâhid türeviyle birlikte yaklaşık yirmi beş yerde ıstılâhî mânâda zikrettiğini tespit ettik. Bu kullanımlardan hareketle şu yorumları yapabiliriz: Öncelikle Sülemî'nin düşünce dünyasında zühd daha çok müsbet anlamda kullanılacak bir kavramdır. Zühdün marifete ya da genel olarak tasavvufî ilme nazaran nâkis ve amelî bir mertebe olması ya da ibadetlerin ruhundansa zâhirine ilişkin bir kavram olması hasebiyle kavramın kimi zaman menfi anlamda kullanılması bu gerçeği değiştirmez. Haddizatında onun kavramı en sık kullandığı bağlam en geniş anlamıyla İslâm dindarlığı ya da İslâm ahlakı olarak nitelendirilebilecek şekilde tasavvufla eşanlamlı kullanıldığı bağlamlardır. Buradan hareketle Sülemî'ye göre tasavvuf tarihi dönemlendirmesinde keskin bir zühd dönemi-tasavvuf dönemi, zâhidler ve sûfler gibi bir ayırım yapılamayacağını söylemeliyiz. Ona göre zühdle tasavvuf arasında bir süreklilik ve içlem-kaplam ilişkisi vardır. Diğer bir tabirle tasavvuf zorunlu olarak zühdü de içine alır. Dolayısıyla Sülemî bu eserinden önce kaleme aldığını söylediği fakat günümüze ulaşmayan, yaklaşık hicrî 150'lere kadar gelen dönemi ele aldığını

kelime zühdle neredeyse eşanlamlı olarak kullanılmıştır: *Sülemî, İlk Zâhid ve Sûfler: Tabakâtü's-sûfiyye*, 85.

²³ Menkıbenin tamamı için bk. Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 137-138; Arapça metin, 180.

düşündüğümüz²⁴ eseri *Kitâbü'z-zühd*'ü de sûfiyye tarihi içerisinde değerlendirir, yani sûfiyyenin tarihi zorunlu olarak Hz. Peygamber'den, ashabından ve onları takip edenlerin nesillerinden başlatılmalıdır.

Eldeki verileri ve ulaştığımız bu sonuçları harmanlayarak Sülemî'ye göre zühdü bir cümleyle şöyle ifadelendirebiliriz: Riyâzat ve mücâhede anlamına gelen zühd seyrusülûkte son mertebe olan marifete nazaran oldukça eksik bir mertebe olsa da yola ancak onunla çıkılır, yolun sonundaysa zühdün hakikatine erişilir ki bu açıdan yolun tamamına tasavvuf denebileceği gibi pekâlâ zühd de denebilir.²⁵ Zühdün hakikatini ise Sülemî *Derecâtü'l-muâmelât* adlı eserinde şöyle tanımlar: “Zühdün hakikati kulun, Allah'tan başka her şeyden zühd etmesi, onlara iltifat etmemesidir.”²⁶

Erken dönem tasavvufunda zühd kavramının kullanım ve anlam alanına ilişkin yapılacak tüm çalışmalar haddizatında tasavvuf tarihi dönemlendirme önerileri için bir altyapı teşkiline hizmet edecektir. Bu bağlamda bizim bu dar kapsamlı çalışmamız, kapsamı ve bağlamı değiştirilerek ilerletilebilir. Son tahlilde işin varıp döneceği yerin, başta Melchert'in bahis mevzuu makalesinden alıntılıdığımız gibi neyin zühdî neyin tasavvufî bir duyarlılık olduğunun daha net bir biçimde tanımlanması olacağını şimdiden söyleyebiliriz. Söz gelimi Sülemî'nin *Tabakât*'ına başlangıç olarak İbrahim b. Edhem ve çağdaşlarını seçmiş olmasının hikmetleri nelerdir? Önceki zâhid nesillerinden bu tabakayı ayıran unsurlar nelerdir? Bu yönde

²⁴ *Kitâbü'z-zühd* elimize ulaşmadığı için orada hicrî 150 sonrasında da yer verilir vermediğini elbette tam olarak bilemiyoruz. Söz gelimi Sülemî *Tabakât*'a 161'de vefat eden İbrahim b. Edhem'i dahil ederken ondan daha sonra, hicrî 181'de vefat eden Abdullah b. el-Mübârek'i almıyor. Bu durumda onu ve benzeri bazı diğer isimleri önceki kitabında ele alıp almadığı sorgulanabilir.

²⁵ Tasavvuf literatüründe zühdün olumlu ve olumsuz kullanımlarını derleyen oldukça kapsamlı sözlük maddesi için bk. Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006), 1278-1291. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla Sülemî'nin zühd yaklaşımı tasavvufun genel çizgisiyle uyumludur, yani zühdün her ne kadar olumsuz kullanımları olsa da olumlu kullanımları esastır.

²⁶ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 24; Arapça metin, 25. Sülemî bu tanımını *Sülûkü'l-ârifîn* risalesinde de tekrarlar: “Zühdün hakikati mâsivallahtan zühd etmektir”. Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 125; Arapça metin, 158-59. Sülemî'nin buradaki dereceli zühd tarifini *Fusûl fi't-tasavvuf* isimli risalesinde de görmek mümkündür: Ebû Abdurrahmân Sülemî, “Kitâbu Fusûl fi't-tasavvuf”, *Mecmûa-i âsâr-ı Sülemî*, ed. Kennedy Lee Honerkamp - Nasrullah Purcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1969), 3/187-188.

yapılacak kavramsal analiz çalışmaları erken döneme dair algılarımızın netleşmesine yardımcı olacaktır.

Kaynakça | References

- Başer, Hacı Bayram. "Zühdden Marifete Tasavvufun Seyri: Tasavvuf Tarihinin Dönemlendirilmesi Üzerine". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 37 (2019), 36-39.
- Cebeci, Sevdenur. *Kıta Avrupası'nda Tasavvuf Tarihi Yazımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvurun İlim Olma Mücadelesi". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016), 1-29.
- Eraslan, Soner. *Sûfi Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006.
- Farımaç, Alırıza. *Kuzey Amerika'da Tasavvuf Tarihi Yazımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Gargu Karadeniz, Hatice. *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Gümüştekin, İslim. *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Karaduman, Hicret. *Teşekkül Döneminde Nişabur'da Tasavvuf (Hicrî 3.-5. Asırlar)*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. ed. Muhammed Adnan eş-Şerfâvî. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2017.
- Melchert, Christopher. *Before Sufism: Early Islamic Renunciant Piety*. Berlin, Boston: DeGruyter, 2020.

- Melchert, Christopher. "IX. Yüzyılın Ortalarında Zühdden Tasavvufa Geçiş". çev. Hacı Bayram Başer. *Yalova Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2015), 189-206.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Melchert, Christopher. "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E." *Studia Islamica* 83 (1996), 51-70.
- Orhan, Abdullah Taha. "Tasavvufun Teşekkül Sürecine Yeni Yaklaşımlar: Başer, Karamustafa ve Green Örnekleri". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (31 Ocak 2019), 171-182. <https://doi.org/10.26570/isad.513175>
- Sülemî, Ebu Abdurrahman. *İlk Zâhid ve Sûfîler: Tabakâtü's-sûfiyye*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân. "Kitâbu Fusûl fi't-tasavvuf". *Mecmûa-i âsâr-ı Sülemî*. ed. Kennedy Lee Honerkamp - Nasrullah Purcevâdî. 3/169-221. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1969.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b Hüseyin. *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*. ed. Mahmûd Muhammed Tanâhî. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1993.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman es-Sülemî*. ed. Nasrullah Pûrcevâdî. 3 Cilt. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1388h.
- Tan, Nedim. "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin Âdâbü'l-ibâdât'ı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2013), 155-190.
- Tatlıdıl, Emine Sümeyra. *Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtü's-Sûfiyye'sinde Haller ve Makamlar*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Uyar, Mehmet. "Sûfî Tanımları ve İbareleri Bağlamında Zühhd Kavramı". *İlahiyat* 11 (31 Aralık 2023), 95-120.
- Uyar, Mehmet. *Sülemî'nin Tabakât'ında Sûfî Çevreler*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2023.

Uyar, Mehmet. "Zühd Örneği İzinde Tasavvufta Kavramların Somuttan Soyuta Dönüşümü". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 291-311. <https://doi.org/10.18498/amauidf.503988>